

5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К., 1992. – Т. V. – 687 с.
7. Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М. В. Довнар-Запольский – М., 1908. – 188 с.
8. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки / М. К. Любавский – М., 1892. – 884 с.

Аннотация

В статье определено благоприятные и неблагоприятные тенденции защиты Киевской земли второй половины XV - первой половины XVI в., Проанализировано влияние социально-экономических отношений на обороноспособность, а также предпринята попытка охарактеризовать оборонный потенциал Киевщины.

Ключевые слова: Киевская земля, Великое княжество Литовское, обороноспособность.

Annotation

In the article the favorable and unfavorable trends in protection of the earth the second half of XV - the first half of the XVI century., Analyzed the impact of socio-economic relations in defense, as well as an attempt to describe the capabilities of Kyiv region.

Keywords: Kyiv land, the Grand Duchy of Lithuania, defense

УДК 94 (477. 85) "13"

Павло Бірюк
(Київ)

ЗОВНІШНІЙ ПРОТЕКТОРАТ НАД ВЕРХОВСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ В XIV ст.

Розкриваються основні причини, шляхи та особливості зміни зовнішнього протекторату над Верхньоокськими територіями протягом XIV ст. З'ясовано місце даних земель у міжнародних відносинах Східної Європи

Ключові слова: протекторат, верховські князі, володіння, агресія

На сучасному етапі перед вітчизняною історичною наукою постала потреба у більш детальному дослідженні окремих регіонів нашої держави та їх місця у знакових історичних подіях. Історія ж Верховських земель викликає особливий інтерес, так як довгий час вони знаходились на периферії історичної думки і досліджувались лише епізодично.

Період існування Верховських князівств, у порівнянні із землею Київською чи Волинською, не позначився вагомим внеском у розвиток української державності, а у вітчизняній історії залишив лише епізодичний слід. Передусім, це було спричинено складним геополітичним становищем цих земель. Їх прикордонне розташування змушувало місцеву еліту шукати постійної підтримки зі сторони сусідніх, більш могутніх та стабільних держав, а саме Великого князівства Литовського та Московської держави. Тому характерною ознакою розвитку політичного життя Верховських князівств стала зміна литовського чи московського протекторату з метою уникнення анексії власних володінь. Нашим завданням виступає необхідність визначити, на яких засадах відбувався зв'язок князів з сюзереном, а встановлення васалітету було добровільним чи здійснювалося шляхом військового тиску.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії немає конкретних напрацювань по даному питанню. Здебільшого дослідники лише побіжно вказували на вплив Вільно чи Москви на Верховський регіон. Проте, можемо виділити праці М. Любавського [1], Ф. Леонтовича [2], В. Антоновича [3], О. Зотова [4], О. Шекова [5], Ф. Шабульда [6]. Наявна джерельна база дозволяє з'ясувати рівень литовсько-московської участі у розвитку Верхнього Пооччя.

Формуванню основних зовнішньополітичних векторів діяльності верховських князів передувало ординське панування на даній території. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. південні кордони Чернігівського князівства перебували в зоні набігів, а великі міста Чернігів, Глухів, Путивль, Курськ маючи значну чисельність населення, являлися чи не основними осередками, де свою активність проявляли татари. Північні міста – Новосиль, Одоєв, Карачев, Брянськ – були природно більш захищеними, тому за словами О. Зотова «центр исторической жизни передвигается на Сьверь, отъ низовьевъ Десны и Сейма къ верховьямъ этихъ рькъ и рьки Оки» [4, с. 189]. Присутність татар призвела до занепаду Чернігівського князівства, але з іншого боку сприяла політичному зростанню верховських князів, володіння яких до середини XIV ст. сформувалися як окремі уділи.

Немаючи можливості самостійно протистояти ворогу, верхньоокські можновладці переходять до пошуку сюзерена. Група князів розпочинає орієнтуватися на Велике князівство Литовське, яке в першій третині XIV ст. набуває рис серйозного геополітичного гравця у східноєвропейському регіоні. Можна припустити, що саме наявність ординської агресії змусила верховських князів шукати зовнішньої підтримки, що і стало характерною рисою розвитку регіону в XIV ст.

Складне геополітичне становище було зумовлено географічним розташуванням Верховських князівств. Зокрема, масштабне Карачевське князівство на півночі межувало із Смоленським та Московським князівствами, на захід – з Брянським, на південь – з Трубчевським, на схід з Новосильським і Торуським. Володіння торуських князів пролягали на північ від новосильських, на схід від смоленських та карачевських, на південь від московських та на захід від рязанських. Новосильські крім решти верховських князів на півдні межували з курськими, а на сході з пронськими та рязанськими [4, с. 192; 7, с. 306 – 307]. Наявність спільних кордонів з Московською державою впливало на те, що промосковські позиції серед володінь карачевських та торуських князів були більш поширеними, ніж на території новосильських уділів. Натомість, контактної зони з володіннями великого князя литовського на початку XIV ст. у верховських князів не було, що і стало першочерговою причиною їх орієнтації на Москву.

Крім територіального зближення значну роль у поширенні політичного впливу московитів в регіоні мали внутрішні конфлікти в Карачевському князівстві. Вони активно проявилися наприкінці XIII – на початку XIV ст. після смерті Мстислава Карачевського. Його масштабне володіння було розділене поміж синів, а пізніше внуків, про що свідчить те, що кожен з них носив окремий титул як князь «карачевський», «звенигородський», «козельський» [8]. В 1310 р. карачевський князь Святослав Мстиславич здійснив спробу повернути місто Брянськ, яке підпорядковувалося смоленським можновладцям. Однак, зустрів опір Василя Брянського, який 2 квітня «ходи с Татари къ Карачеву, и уби князя Святослава Мстиславича Карачевскаго» [9, с. 178]. Саме місто було зруйновано, а окреме князівство після описаних подій занепало. Роздробленість та відсутність єдиного князівського столу створила можливості для Москви проводити індивідуальну політику щодо кожного окремого уділу, що значно зменшувала їх шанси зберегти незалежність. Внутрішнє становище територіально найменшого Торуського князівства вдало характеризував Д. Багалій: «были въ постоянныхъ сношеніяхъ съ московскими и держались только ихъ силою» [7, с. 307]. Натомість князі новосильського дому мали досить потужні позиції в регіоні. Політична й територіальна роздробленість тут не проявилася, а титул «новосильський» свідчив про старшинство в роді та наявність на той час єдиного князівського осередку – міста Глухова, пізніше Новосіля.

Вже в першій третині XIV ст. безпосередня близькість верховських князів до Московського князівства призводить до територіального збагачення останніх за рахунок приєднання ряду земель. В 1328 р. місто Звенигород, яке входило до володінь карачевських князів, було передано московським князем Іваном Калитою своєму сину Симеону. Іншого сина Андрія в тому ж році було наділено Перемишлем [10, с. 31]. Також в 1328 р. Москві належала волость Тросна, яка раніше була закріплена за володіннями торуських князів.

Зрозуміло, що Іван Калита отримав ці землі раніше, однак коли саме інформації немає. Наявні джерела не дозволяють з'ясувати, яким чином верховські князі втратили дані вотчини. В зв'язку з тим, що немає згадок про військові конфлікти, можемо припустити, що приєднання відбулося мирним шляхом. Проте, відомо, що Іван Калита скуповував у дрібних князів цілі міста і в подальшому впроваджував у них родове управління та отримувал прибуток. Хоча при таких договорах власність московського князя була частковою, але в майбутньому всі ці міста були передані у спадок його синам [11, с. 76]. Саме тому відсутність даних про інші контакти верховських князів з московитами вказує на те, що ці землі були викуплені.

Наведений епізод все ж не свідчить про те, що верховські землі чи їх окремі князівства як от Карачевське чи Торуське в першій третині XIV ст. були підпорядковані Московії. Даний факт є підтвердженням наявності контактної зони, яка впливала на зближення між князівствами. В цей період Велике князівство Литовське, що активно розширювало власні території, все ще не мало міцних позицій на землях у Верхів'ї Оки. Джерела згадують про одруження козельського та звенигородського князя Андрія Мстиславича з Оленою, донькою литовського князя Гаманта (Ольгіманта Міндовговича Гольшанського) [8; 4, с. 292]. Проте цей династичний шлюб очевидно не дав очікуваних результатів. Ми не знаходимо фактів про спільні литовсько-верховські дії, спрямовані на боротьбу з Ордою чи на укріплення міжкнязівського союзу.

Незважаючи на присутність у регіоні литовського та московського впливів у першій третині XIV ст., наймогутнішою державою на даній території залишалася Орда. Джерела свідчать, що сусідні держави перебували у васальній залежності від хана Узбека, а саме в 1326 р. «князь велики Иванъ Даниловичъ Калитапоиде во Орду ко царю Азбяку, тоъ же зимы прииде изо Орды съ пожалованіемъ и съчестію во свою отчину» [9, с. 207]. Службові відносини Московського князівства з ординцями були встановлені раніше, проте саме завдяки покровительству хана Узбека Іван Калита зумів розширити територію власного князівства.

Відносини татар з Великим князівством Литовським мали дещо інший характер. Влітку 1325 р. «царъ Азбякъ посылал князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литвъ, и со многимъ полономъ приидоша во Орду» [14, с. 189]. Джерела дозволяють простежити зв'язок новосильських князів з даним походом. Літописи подають інформацію, що 15 вересня 1326 р. «уби цар во Орде, про великаго князя Юрья Даниловича, князя Дмитрея Михайловича тверскаго нареце на Кондракле; и другаго князя Александра новосильскаго ту же уби того же часа» [12, с. 108; 13, с. 200; 9, с. 200]. Швидше за все, розправа над князями була спричинена відмовою останніх брати участь у поході на Литву. Звідси виникає думка про васальний зв'язок новосильських князів з останніми. Враховуючи те, що тверські князі, які теж згадані у документі, були підвладні Орді, можемо припустити, що новосильським був характерний такого ж роду протекторат. Існує думка, що крім Олександра Новосильського у цей же час загинув і його син Семен, оскільки нащадків після них не залишилося [8]. Однак, серед верховських князів згадана лінія мала міцніші позиції, ніж карачевська чи мосальська, тому говорити лише про підпорядкування Орді новосильських буде неправильно. В першій третині XIVст. ординське панування було поширено на весь Верхньоокський регіон. Литовський чи московський вплив хоча і проявлявся, проте потужних позицій не мав і залишився об'єктом для міждержавного політичного лавірування.

Такі ж відносини верховських князів з сусідніми державами та Ордою мали місце і в 40 – 50-х рр. XIV ст. В грамоті під 1353 р. знаходимо згадку про те, що московський князь Семен Іванович купив волость Заберегу в Семена Новосильського [10, с. 14]. Російський вчений О. Шеков вказує на те, що згадана територія належала Москві ще наприкінці 40-х рр. XIV ст. [5, с. 33]. Також він підтримує думку Б. Флорі, що в цей період верховські землі були васально підпорядковані Московському князівству, про що свідчать втрачені грамоти великого князя литовського Ольгерда з московськими князями, які датуються 1352 та 1354 рр. [5, с. 33]. Однак, з даним твердженням можна не погодитися. Геополітична ситуація у Східній Європі після смерті хана Узбека в 1341 р. не змінилася. Його син Джанібек продовжив політику батька, видаючи залежним князівствам ярлики на правління, а територія його держави зросла до максимальних масштабів. Тому думка, що ординський сюзеренітет на верховських землях був змінений на московський, викликає сумнів. Семен Іванович продовжував скуповувати волості у сусідніх князів, про що йдеться у духовній грамоті 1353 р. [10, с. 14], проте це не дозволяє нам зробити висновок про встановлення васальних відносин.

Загалом на середину XIVст. відбувся ряд змін, які позначилися на розстановці сил в Східній Європі. В першу чергу, в Литві до влади в 1345 р. Прийшли Кейстут та Ольгерд. Останній за допомогою шлюбів з донькою вітебського (1318 р.) та тверського (1350 р.) князів зумів отримати підтримку на східних кордонах своєї держави. За літописом в 1356 р. «воевал Олгерд Брянск и Смоленск» [14, с. 65], а вже з наступного року великий князь литовський остаточно заволодів даними землями. Після тріумфу в 1362 р. на Синіх Водах до Великого князівства Литовського приєдналася значна частина земель колишньої Русі включно з Києвом. Крім того, в Орді з 1359 р. розпочинається так звана «великая замятня». Протягом 1359 – 1361 рр. в Сараї змінилося сім ханів, що значно послабило позиції цієї держави [15, с. 79]. Деєскалація ординського впливу сприяла поширенню експансії Литви у східному напрямі.

Зростання Великого князівства Литовського не могло не позначитися на становищі верховських князівств. Характерною рисою для згаданої території було встановлення литовського протекторату, однак коли саме та яким шляхом це здійснювалося, історики єдиної думки не мають. Зокрема, М. Любавський стверджував, що поряд з приєднанням Брянської землі (близько 1356 р.) Литвою були зайняті володіння в Чернігово-Сіверщині, які втратили своїх місцевих князів, а саме Трубчевськ, Новгород-Сіверський, Рильськ, Путивль та Чернігів. На думку вченого, саме тоді в залежність до великого князя литовського потрапили міста і волості верховських князів [1, с. 44]. Ф. Леонтович вважав, що не всі верховські князі водночас підпорядковувалися Литві. За Ольгерда до ВКЛ приєдналися лише деякі князі з роду новосильських та карачевських, а сам процес переходу на литовську службу розтягнувся до початку XV ст. [2, с. 283].

В. Антонович відзначав, що приєднання відбулося в 1355 р. відразу після включення до Литовської держави Брянська. До того ж вчений наголошував на тому, що влада Ольгерда була встановлена добровільним визнанням литовців зі сторони лише новосильських князів [3, с. 115]. О. Шеков, посилаючись на працю Ф. Шабульдо, припускає, що верхньоокські землі були приєднані до складу Великого князівства Литовського тоді ж, як Київське князівство та Чернігово-Сіверщина, а саме в 1362 р. [5, с. 34]. О. Зотов схиляється до думки, що Новосильське, Карачевське та Торуське князівства взагалі не були приєднані Ольгердом, а залишалися лояльними до Москви [4, с. 214]. В джерелах конкретних згадок про дії місцевих князів у період, зазначений істориками, немає, що зумовлює відсутність єдиної точки зору в них.

Однак, все ж варто проаналізувати стислі згадки літописів про дії Ольгерда, які відносяться до так званої «Литовщини». Патріарший або Никонівський літопис та літопис по Воскресенському списку майже однаково описують події 1368 р. про протистояння литовців та московитів. «Олгердь же перешедь рубежь и начать воевати порубежна а мьста, жеши и грабити, а люди същи, потом же на стрьчь уби князя Семена Дмитриевича Стародубского Кропивувъ Холхль, по семь же въ Оболенсь уби князя Костянтина Юриевича Оболенскаго, и доиде рьки Тростньи...» [16, с. 16; 17, с. 11]. В першу чергу необхідно звернути увагу на географічні об'єкти, які згадані в епізоді. Передусім це річка Тросна, швидше за все, права притока Оки, що протікає поблизу міста Бельов. Назва «Холхль» може бути найменуванням поселення Холохольня, що розташоване на березі однойменної річки. Перший і другий об'єкт територіально розміщені на землях тодішнього Новосильського князівства.

Згадок про участь у даному конфлікті тамтешніх князів літописи не містять. Проте місцеві можновладці не могли уникнути досить серйозних військових дій, які проходили поблизу основних міст в їхніх володіннях – Бельова і Одоєва, та були пов'язані зі зміною протекторату. Тому цей факт являється доказом, що конкретно новосильська гілка верховських князів вже була підпорядкована Ольгерду та добровільно визнавала його владу. Аргументом може бути свідчення того, що на володіння новосильських князів не було призначено намісника, як це було зроблено з іншими містами [3, с. 115]. Такий же висновок можна зробити по відношенню до нащадків Мстислава Михайловича Карачевського. Натомість в описі подій 1368 р. фігурує оболенський князь, лінія якого вважається похідною від Торуської групи верховських князів. Також згадка про те, що Ольгерд «перешедь рубежь и начать воювати порубежнаа мьста» може бути свідченням того, що кордоном Москви були торуські володіння, а місцеві князі підпорядковувалися Дмитру Івановичу, тому і виступили на захист свого сюзерена. Розширення володінь московського князя призвело до появи контактної зони з новосильськими князями.

Під час повторних походів Ольгерда на московську територію в 1370 та 1372 рр. його позиції були не досить стійкі. Військова акція була невдалою, що призвело до укладання з Дмитром Івановичем мирного договору. Точних даних про позицію верховських князів ми не маємо. Швидше за все, торуські та оболенські князі знову підтримували Московію. Літописи подають інформацію про те, що двоюрідний брат московського князя Володимир Андрійович стояв у Перемишлі [14, с. 94]. Вказане місто відноситься до володінь перемишльських князів, але ще в першій третині XIV ст. фігурувало серед володінь Івана Калити, що може слугувати доказом їх зв'язку з Москвою і в 70-х рр. цього ж століття.

В науковій літературі побутує думка про те, що безуспішність походу Ольгерда була спричинена формуванням антилитовського та антиординського васально-союзного блоку, де важливу роль відігравали князівства у Верхів'ї Оки [6, с. 107]. На думку О. Русиної зближення Литви та Орди відбулося приблизно в середині XIV ст. проявилось у політико-дипломатичній сфері та супроводжувалося сплатою данини [18, с. 79]. Проте, наявність прямих литовсько-ординських домовленостей викликає дискусію. Формування коаліції навколо Москви та визнання її васалітету місцевими князями відбулося приблизно з 1371 – 1374 рр. Однак, на нашу думку, не всі можновладці Верхньоокського регіону підтримали дану ідею і виступили проти Литви. Існує ряд доказів, які вказують на те, що в 1371 р. над новосильською гілкою князів залишався литовський протекторат. Зокрема, в 1371 р. великий князь литовський Ольгерд надіслав грамоту до патріарха Філофея, в якій скаржився на митрополита Олексія та просив надати окремого митрополита «на Київ, Смоленськ, Тверь, Малую Русь, Новосиль, Нижній Новгород» [19, с. 139 – 140]. Перераховані в грамоті міста вказують, яка саме територія знаходилася під литовською юрисдикцією. В тому ж році Іван Новосильський одружується з донькою Ольгерда, тому можемо припустити, що Новосильське князівство зберігало неподільність, а Іван залишався найстаршим в роду [20, с. 278; 19, с. 135 – 136]. Дії московитів та їх союзників також описані у

грамоті до патріарха. Так, утисків зазнали прихильники Литви, а саме Іван Новосильський, сім'ю якого полонили, та Іван Козельський. Під агресію потрапили ряд міст, які територіально знаходилися у володіннях новосильських князів [19, с. 135 – 138].

Посилення та остаточне оформлення коаліції проти Ольгерда та Мамаєв відбулося в листопаді 1374 р. в Переяславлі-Залському, де відбувся загальнокнязівський з'їзд [6, с. 110; 14, с. 107 – 108]. На ньому було прийнято програму спільної боротьби протиординських сил, до якої були включені також князівства, залежні від Литви. Обмеженість у джерелах інформації про вказану подію не дає нам можливості більш детально проаналізувати даний захід. Для нас важливим є те, що у з'їзді брали участь представники верховських князівств – Торуського, Оболенського та Новосильського [6, с. 112]. З приводу останнього достовірно відомо, що титул «старшого князя» отримав Роман Семенович Новосильський, що і стало основною причиною зміни зовнішньої політики. Вже в 1371 / 1372 р. він виступав союзником Дмитра Івановича [10, с. 22]. Тому можемо стверджувати про те, що Новосильське князівство повністю підтримало сторону Москви. Однак, їх участь у союзі базувалася на рівноправному членстві, а московський протекторат був поширеним лише на торуські та оболенські володіння. З 1374 р. Дмитро Іванович зупинив виплату данини. Швидше за все ця умова поширювалася і на його васалів, що являлося своєрідною перевагою промосковського спрямування. Знову обмеженою залишається інформація з приводу карачевських князів. О.Зотов припускав, що Козельське князівство ще з середини XIV ст. потрапило під залежність рязанських князів [4, с. 210, 216], з якими було встановлено родинний союз [17, с. 26]. Федір Андрійович, князь Звенигородський (центр Звенигород-на-Оці), за однією з версій з 1377 р., як і його батько, перебував на литовській службі [8]. За іншою, в тому ж році, але вже після смерті Ольгерда «побилъ Татаръ многихъ» [17, с. 26], можливих союзників Великого князівства Литовського. Ще один карачевський князь Святослав Титович був одружений на Феодорі, доньці Ольгерда [21, с. 138].

Промосковськи налаштований Роман Новосильський, підтримуючи свого сюзерена, долучився до походу в 1375 р. на Твер. Крім нього, участь у військовій акції взяли Семен Оболенський та Іван Торуський з синами [17, с. 28; 14, с. 111 – 112]. Наслідком активності новосильського князя стало розорення татарами у листопаді – грудні 1375 р. його вотчинної резиденції – Новосилі [14, с. 113; 17, с. 24]. Новосильське князівство було буферною зоною між Ордою та московськими володіннями, а набіг Мамаєв став своєрідною помстою за підтримку останніми Дмитра Івановича. Саме місто та навколишня територія перетворилися в пустку, а ординці повернулися з великим полоном [17, с. 24]. Оцінюючи розруху та розуміючи небезпеку такого сусідства, Роман Семенович переносить резиденцію на північ своїх володінь у місто Одоєв [20, с. 278].

Залучившись надійною підтримкою сусідніх князівств, Дмитро Іванович взимку 1379 / 1380 рр. здійснює похід на підконтрольну Великому князівству Литовському Сіверщину. Московитам вдалося захопити міста Трубчевськ, Стародуб, а навколишні волості піддалися розоренню та полону [16, с. 34; 17, с. 45]. Також відомо, що Дмитро Ольгердович, брянський та трубчевський князь, добровільно перейшов на московську сторону, визнавши її владу.

Верховські князі надали Дмитру Івановичу військову підтримку під час подій 1380 р. на Куликовому полі, тим самим підтвердивши свою промосковську орієнтацію. Зокрема, відомо, що участь у протистоянні з Мамаєм взяли Семен Костянтинович Оболенський та його брат Іван Костянтинович Торуський, Федір Єлецький, Федір Торуський з братом Мстиславом-Іваном (двоє загинули) та Степан Новосильський [4, с. 215]. Незрозумілим залишається відсутність в широких колах джерел відомостей про роль у поході Романа Новосильського. Лише Новгородський літопис подає інформацію про його участь у поході та надання підтримки московитам [22, с. 134]. Будучи на той час чи не найвпливовішим верховським князем, він не міг уникнути даного військового заходу, тим більше, що серед союзників вказаний його син Степан.

Поширеною в науковій літературі є інформація про те, що Ягайло «поиде на помощь къ Мамаю царю», аби надати йому військову підтримку у боротьбі з московськими силами [17, с. 55]. Однак, нез'ясованим залишається той факт, що великий князь литовський як шлях просування свого війська обрав не підвладну йому територію, а пройшов по лояльних до Москви землях і зупинився під Одоєвом. Існує думка, що метою походу Ягайла була не підтримка ординського хана, а Верхньоокський регіон [23, с. 68]. Користуючись відсутністю союзницької армії, він намагався військовим шляхом повернути нещодавно втрачені землі, але дізнавшись про закінчення бою не на користь ординців, змушений був повернутися. Однак, стає зрозуміло, що

верховські князівства відігравали стратегічно важливу роль у питанні міждержавного протистояння Великого князівства Литовського та Московської держави.

Наступним проявом промосковського спрямування зі сторони окремих верховських князівств став 1385 р. Чергову військову акцію Дмитра Івановича проти Рязанського князівства підтримали Роман Новосильський та торуські князі. Про це свідчить мирний договір Василя Дмитровича з рязанським князем Федором Ольговичем 1402 р. [10, с. 53 – 55]. Війна виявилася невдалою для Московії, в результаті чого до Рязані було приєднано Єлецьке князівство. Останнє є похідним від Карачевської гілки верховських князів. З другої половини XIV ст. після розподілу своїх володінь Іваном Титовичем воно відокремилася і з того часу постійно входило до складу сусідніх державних утворень. Перебуваючи під московським протекторатом Єлецьке князівство відіграло роль південного форпосту і під час набігів татар зазнавало розорення. Так, в 1392 (1395) р. хан Тимур взяв місто Єлець та спустошив околиці [4, с. 216; 24, с. 87].

Тривале контактування окремих верховських земель з Московією негативно позначилося на їх міждержавних позиціях. Передусім, мова йде про міста та волості Перемишль, Тросна та Заберега, які в першій половині XIV ст. були викуплені московськими князями. Поступове насадження нових державних порядків стало причиною своєрідної трансформації із незалежного (напівзалежного) статусу до встановлення московської юрисдикції на даних територіях. Передавання володінь в спадок від Івана Калити синам, що мало місце в першій третині XIV ст., призвело до того, що вже наприкінці XIVст. відбулося повне поглинання земель та включення їх до складу Московського князівства. Так, в духовній грамоті 1389 р. Дмитра Івановича вказано про передачу сину Юрію волості Тросна, а іншому сину Андрію – Забереги та міста Перемишля. Крім цього, із згаданих територій стягувалися кошти, що входили до данини, яку сплачував московський князь Орді [10, с. 33 – 36]. Володіння торуських та оболенських князів, маючи спільний кордон з московськими землями, повністю інтегрувалися у державну систему Московського князівства. Маючи напівзалежний статус, вони не могли самостійно впроваджувати внутрішню та зовнішню політику, що призвело в подальшому до їх повної залежності від московитів.

Таким чином, характерною рисою розвитку верховських князівств у XIV ст. була зміна зовнішнього протекторату. В першу чергу це було спричинено територіальним розташуванням земель. Наявність контактної зони та внутрішні конфлікти в Карачевському князівстві призвели до того, що промосковські позиції були більш поширеними в регіоні, ніж литовські. Іван Калита в першій третині XIVст. шляхом викупу зумів приєднати незначну частину верхньоокських територій, але московський протекторат на них не був встановлений. До середини століття найбільш потужні позиції в Східній Європі займала Золота Орда, а верховські землі перебували під її політичною зверхністю.

Посилення Великого князівства Литовського за Ольгерда та Кейстута призвело до нової розстановки сил в регіоні. Експансіоністська політика та антиординське спрямування призвело до масштабного розширення литовських володінь. Результатом таких дій стало добровільне визнання приблизно в 1368 р. литовської влади Карачевською та Новосильською гілкою верховських князів, а торуські та оболенські землі піддалися агресії.

Зміна Ольгердом зовнішнього вектору в напрямі союзу з ханом Мамаєм стала причиною формування в 1374 р. антилитовського та антиординського блоку. Більшість верховських князів та конкретно Роман Новосильський після 1371 р. також підтримують союз навколо Московії. Новосильське князівство перебувало на засадах рівноправного членства, а над торуськими та оболенськими землями був встановлений зовнішній протекторат.

Дії коаліції в першу чергу проявилися у військовій сфері і базувалися на організації походів. Результатом цього став перехід частини Сіверської території до Москви, розгром Мамає в 1380 р. та наступ на литовсько-ординських союзників – Тверь та Рязань. Великий князь литовський Ягайло намагався повернути втрачені території та відновити зверхність у регіоні. Це наштовкує на висновок про стратегічну важливість верховських князівств у литовсько-московському протистоянні.

Тривале контактування місцевих можновладців з московитами призвело до того, що окремі землі ввійшли до складу Московської держави, маючи на початку свого існування напівзалежний статус. Так, наприкінці XIVст. верховські землі перебували у зносінах з різними князівствами. Зокрема, московський протекторат був встановлений над торуськими та оболенськими князями, а новосильські проявили промосковське орієнтування. Над володіннями єлецьких та козельських

князів була зверхність Рязані. Велике князівство Литовське поширювало свою владу на карачевські, звенигородські та мосальські землі.

Джерела та література:

1. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута / М. Любавский. – М., 1892. – 1006 с.
2. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства / Ф. Леонтович. – СПб., 1894. – 399 с.
3. Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В. Антонович. – Выпуск 1. – К., 1878. – 449 с.
4. Зотов Р.О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб., 1892. – 379 с.
5. Шеков А. Верховские княжества (Краткий очерк политической истории XIII – середина XVI) / А. Шеков. – Тула, 1993. – 69 с.
6. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. Шабульдо. – К., 1987. – 181 с.
7. Багалея Д. История Северной земли до половины XIV ст. / Д. Багалея. – К., 1882. – 329 с.
8. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
9. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Т. 10 – СПб., 1885. – 244 с.
10. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / ред. С. Бахрушин. – М., 1950. – 585 с.
11. Вешняков В. Опричинах возвышения Московского княжества / В. Вешняков – СПб., 1851. – 173 с.
12. ПСРЛ. Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. – Т. 34. – М., 1978. – 304 с.
13. ПСРЛ. Летопись по Воскресенскому списку. – Т. 7. – СПб., 1856. – 345 с.
14. ПСРЛ. Рогожский летописец. – Т. 15. – Вып. 1. – Изд. 2. – Петроград, 1922. – 216 с.
15. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – К., 1998. – 244 с.
16. ПСРЛ. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Т. 8. – СПб., 1859. – 301 с.
17. ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Т. 11. – СПб., 1897. – 254 с.
18. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. Смолія. – К., 2001. – 736 с.
19. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. – Т. 6. – СПб., 1880. – 316 с.
20. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – 719 s.
21. Kuczynski S. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S. Kuczynski. – Warszawa, 1936. – 412 s.
22. ПСРЛ. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. – Т. 43. – М., 2004. – 367 с.
23. Тарас А. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. / А. Тарас. – М., 2006. – 800 с.
24. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998. – 320 с.

Аннотация

Раскрываются основные причины, пути и особенности изменения внешнего протектората над Верхнеокскими территориями в течение XIV в. Выяснено место данных земель в международных отношениях Восточной Европы

Ключевые слова: протекторат, верховские князья, владения, агрессия

Annotation

The basic reasons and ways to change the features of protectorate over Verhnookskymy territories during the XIV century. The find out of these lands place in international relations in Eastern Europe.

Keywords: protectorate, Verkhovskyy princes, possession, aggression

УДК 94:2(477)''13/14

Світлана Візер
(Київ)

РОЗВИТОК ІДЕЇ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XIV – XV СТ.

Розглядаються суспільно-політичні та духовні аспекти розвитку українського суспільства наприкінці XIV – XV ст., що обумовили поширення унійних ідей.

Ключові слова: Київська митрополія, унія, Константинопольський патріархат, Велике князівство Литовське.